

Sovjetologisk kvinnoforskning

En granskning av 1970- och 1980-tals litteratur

MARIANNE LILJESTRÖM

Forskning om sovjetkvinnornas levnadsförhållanden och historia utformades mot slutet av 1970-talet till ett delområde inom den kvinnohistoriska forskningen, som hade sina rötter i den feministiska rörelsens nya uppsving i slutet av 1960- och början av 1970-talen.

På ett generellt plan har det material som producerats inom denna kvinnohistoriska forskning varierat rätt mycket beträffande metoder, teoretiska angreppssätt och tolkningar samt val av temata. Den kvinnohistoriska forskningens komplexitet, erkännandet av både ofullständigheter och inexaktheter samt den livliga teoribildande diskussionen, utgör emellertid en ytterst berikande faktor.

En viss svårighet med att få en övergripande bild av denna forskning beror uttryckligen på mångfalden av forskningstemata och på att det producerats en hel del enskilda undersökningar och tolkningsförsök, som åtminstone till synes inte har något direkt samband sinsemellan, samt på att det tillsviðare endast finns en inledning till en historiografisk tradition inom vilken en diskussion om olika tolkningar kunde äga rum. I stället har kvinnorna som forskningsobjekt kopplats till andra forskningstraditioner. Alternativt har det funnits en strävan att producera kvinnohistoriskt material separat från dessa traditioner.

Trots det sagda, utgör strävan att se kvinnor som historieforskningens subjekt en gemensam dimension i undersökningarna oberoende av om det gäller de politiska händelsernas kronologi, sociala rörelser eller mera analytisk forskning om breda processer av social förändring. Med syftet att "kategorisera" eller relatera den sovjetologiska kvinnohistoriska forskningen till kvinnohistorisk forskning generellt, skall jag i all korthet peka på vissa specifika drag i de tre huvudinriktningar, som den kvinnohistoriska forskningen kan indelas i: kvinnohistorisk empirism, "her-story" och feministisk historieskrivning.

Den kvinnohistoriska empirismens uppgift var att rekonstruera kvinnornas roller och erfarenheter i det förflutna samt genom att framföra en ideologikritik av de bilder och uppfattningar om kvinnor, som den traditionella historieskrivningen förmedlade. Denna kvinnornas "kontri-

butionshistoria"¹ studerar s.k. betydelsefulla (politiska) historiska händelser och kvinnornas roll i dessa. Utgångspunkten för den empiriska forskningen var en adaptation av definitionen om vad som varit viktigt i männens förflutna och den innefattade/innefattar framför allt studier om s.k. undantagskvinnor eller "prominenta kvinnor"², men även socialhistoriska undersökningar om s.k. vanliga kvinnor. Denna forskning – som bidragit till en betydande vidgning av vetandet om kvinnors arbete, livsförlopp samt sociala och politiska verksamhet – har sällan förmått lyfta fram nya analytiska problem. Orsaken är, att könsperspektiv och -förhållanden behandlats enbart på ett implicit plan. Sålunda har största delen av de empiriska undersökningarna om kvinnor integrerat, införlivat och adderat forskningsobjektet "kvinnor" till vedertagna historiska, främst ekonomiska analyskategorier.

Kvinnohistorisk forskning utförd som "*her-story*" koncentrerar sig spå en beskrivning av de ouppmärksammade och nedvärderade kvinnliga erfarenheterna. Denna mycket produktiva inriktning, som under de två senaste decennierna skapat ett stort antal intressanta och nytänkande undersökningar, poängterar (till åtskillnad från den empiriska forskningens rätt typiska "offeransats") kvinnornas roll som historiens subjekt, deras förmåga att "skapa historia". Med denna tyngdpunkt har riktningen producerat en annorlunda narration, periodisering och även andra orsaksförklaringar till historiska företeelser. Den ofta uteslutande och avskiljande koncentrationen på den kvinnliga historiska förmedlingen och på sammanhangen i kvinnornas "egen" historia har resulterat i att sambandet mellan den historiska betydelsen av kvinnornas erfarenheter och agerande samt en positiv värdering av allt vad kvinnor sagt och gjort, blivit både diffust och problematiskt. Trots att "*her-story*"-inriktningens problemställningar och beskrivningar ofta förblivit isolerade från andra historiska företeelser och sammanhang, har den påvisat vikten av att konceptualisera kön i historiska termer.

Feministisk historieskrivning har utvecklats dels på basen av en generell utveckling inom feministisk teoribildning, dels på basen av en evaluering av och diskussion om den tidigare kvinnohistoriska forskningens resultat. Denna historieskrivning befinner sig i ett inledande stadium och utgör en teoretiskt och metodologiskt krävande och utmanande inriktning. Forskningens utgångspunkt utgörs av kvinnornas erfarenheter och situation, men problemställningarna begränsas inte till dessa i

¹ Uttrycket har lanserats av den amerikanska historikern Gerda Lerner, 'Placing Women in History: A 1975 Perspective', i *Liberating Women's History*, ed.: Bernice Carroll (University of Illinois Press 1976), s. 360.

² Detta uttryck ("women worthies") har i sin tur lanserats av den amerikanska historikern Natalie Zemon Davies, 'Women's History' in *Transition; The European Case*, *Feminist Studies* vol 3, no.3-4, s. 83-103.

stil med "her-story"-inriktningen. Kärnan i denna genre är att utforska de sociala definitionerna av könsrelationer, såsom de utvecklats av både män och kvinnor inom vissa politiska och ekonomiska institutioner samt under dessas påverkan. Institutionerna uttrycker kontexter och relationer, som innefattar kön-, klass- och maktaspekter. Därför belyser resultaten förutom kvinnornas erfarenheter även allmän social och politisk praxis.³ Med utgångspunkt i kvinnornas erfarenhetsvärld, strävar denna historieskrivning till att analysera de sätt på vilka politik och diskurs konstruerar kön och kön konstruerar politik.

Forskningen om ryska och sovjetiska kvinnor placerar sig huvudsakligen inom den empiriska genren med tyngdpunkten inom politisk och socialhistoria.

Amazoner och instängda "husdjur"

De flesta av de inte alltför många historiker⁴, som behandlat kvinnornas ställning under tidig rysk historia hävdar, att ett matrifokalt samhällssystem var rådande bland slaverna.⁵ Som överhuvud för familjer och stammar hade kvinnorna full självständighet beträffande innehav av stora egendomar samt val av både makar och älskare. I tidiga krönikor och episka sånger (*byliny*) finns en hel rad berättelser om s.k. *polianitsy*, amazonlika kvinnokämpar, oftast starkare och modigare än män. Beskrivningarna av dessa, utan tvivel positiva hjältinnor, har för de flesta

³ Se närmare om detta Davies, s.90; Joan Kelly – Gadol, 'The Social Relations of the Sexes: Methodological Implications of Women's history', *Signs* Summer 1976, s. 809–824; och framför allt Joan W Scott, 'A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review* vol 91 (Dec. 1986) no.5, s. 1053–75.

⁴ Främst Elaine Elnett, *Historic Origins and Social Development of Family Life in Russia* (Columbia University Press 1926); N. N. Selivanova, *Russia's Women* (Hyperion Press 1976); Dorothy Atkinson, 'Society and sexes in the Russian past', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson, A. Dallin, G. W. Lapidus (The Harvester Press 1976), s. 3–38.

⁵ Jag undviker användningen av det problematiska begreppet matriarkat (synonymt med gyneokrati, "mödrarnas makt") som började användas på 1800-talet och betecknar kvinnornas övervalde i familjen och samhället. Matrilinearitet och matrilokalitet sammankopplas i det nyare 1970-tals begreppet matrifokalitet (modersfokuserat samhälle). Begreppet avser samhällen där kvinnorna hade stort inflytande både inom familjen och samhället i övrigt, d.v.s. där de står i centrum för sociala relationer, utan att männen är utsatta för förtryck. Jfr. bl.a. Ernst Bornemann, *Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unserer Gesellschaftssysteme* (Fisher Verlag 1979), kap.II; Uwe Wesel, *Der Mythos vom Patriarchat* (Suhrkamp 1980); Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy* (Oxford University Press 1986), s. 15–35.

forskare utgjort ett bevis för existensen av ett "matriarkat" i tidig rysk historia.⁶

Ett stöd för denna uppfattning utgör även Joanna Hubbs' intressanta studie om den feminina myten i rysk kultur. Hon argumenterar för påståendet att östslavernas ursprungliga kultur var byggd på dyrkan av en kvinnlig gudomlighet. Trots både hedniska och kristna härskares försök att eliminera kulten av den arkaiska Modergudinnan har denna överlevt bland bondebefolkningen. Relikter av kulten finner hon i sådana figurer inom den ryska folklören som rusalka, jungfruväverskan, som reglerar fruktbarheten i både människo- och djurriket, årstidernas cykler, månen och vädret, Baba Yaga, den visa gamla kvinnan och Moder Fuktig Jord, fruktbarhetens symbol, som uppfattades som "ett kosmiskt ägg som inneslöt mänskligheten mellan himlens bröst och jordens livmoder".⁷

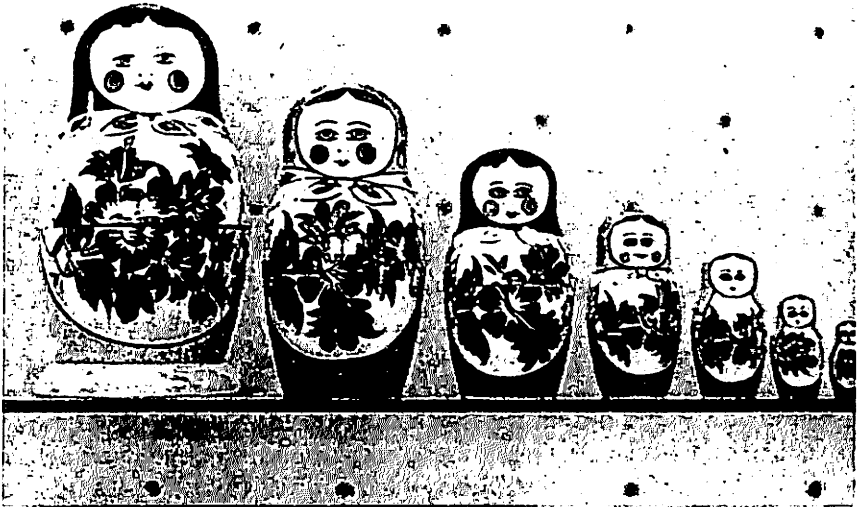
Trots denna sannolika utgångspunkt var det ryska samhället vid den historiska tidens början under 800-talet ett patriarkaliskt samhälle bestående av klaner eller stammar, underordnade männens överhöghet och herravälde. Rysslands konvertering till den byzantiska kristendomen i slutet av 900-talet stärkte det patriarkala familjesystemet. Patriarkalismens och kyrkans inflytande konsoliderades ytterligare under seklerna av mongolvälde, då kvinnornas degraderingsprocess fortgick och köns-segregeringen fördjupades. Detta tog sig bl.a. uttryck i uppkomsten av *terem* i främst överklasskvinnornas liv. *Terem* omfattade husets bakre del eller vindsutrymmet, där kvinnorna var instängda "bakom tjuogoätta lås" i avskiljdhet och tillbakadragenhet. Nyckeln till denna del av huset innehades av husbonden/maken. Därtill var staketet runt huset så högt, att kvinnorna osedda kunde promenera i trädgården.⁸ Innebörden i *terem* bör sammankopplas, dels med det patriarkala förmyndarskapet över kvinnorna, dels med asketismens ideal om avståndstagandet från det världsliga, i detta sammanhang sammankopplat med kyrkans misogynia uppfattning om kvinnan som källa och orsak till det onda, till frestelsen och Syndafallet samt som oren och moraliskt oanständig. Som den amerikanska historikern Eve Levin påvisat i en unik studie⁹ om sexualitetsuppfattningar och – praktik hos de ortodoxa slaverna från

⁶ Jfr. även S.S. Saskov, *Istoriia russkoi zensciny* (St.Petersburg 1879), s. 1–52; George Vernadsky, *Ancient Russia* (New Haven: Connecticut 1943), s. 54, 113; samt den på 1100-talet författade *Nestorskrönikan*, översättning från fornryska av N.A. Norrback (Stockholm 1919), s. 10.

⁷ Joanna Hubbs, *Mother Russia. The Feminine Myth in Russian Culture* (Indiana University Press 1988), s. 56.

⁸ Selivanova, s. 18.

⁹ Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slaves, 900–1700* (Cornell University Press 1989).

Matrioska-dockor. En mängd legender är förenade med Matrioska, som bl.a. anknutits till en ugrisk gudinna. Enligt von Herberstein på 1500-talet offrades guld åt gudinnan. När mängden var tillräcklig smältes det ned till ett nytt skal åt gudinnan. De äldsta bevarade dockorna härrör från 1800-talet. Matrioska kan ses som en leksak och som en relik från ett fjärran förflutet, men även som en symbol för Moder Ryssland.

kristendomens införande till Peter den stores tid, reglerade kyrkan effektivt förutom äktenskapets form (strikt regler för skilsmässa och omgifte) även en lång rad av inomäktenskapliga intima och sexuella förhållanden.

Kyrkans reglering av könsrelationerna gällde emellertid även de flesta andra sidorna av det sociala livet. Den viktigaste källan till kunskap om dessa utgörs av *Domostroi* (Hemmets lag), en 1500-tals handbok över kyrkans regler framför allt om organisering av hushållet med detaljerade beskrivningar av mannens och hustruns plikter. Handboken uppmanar till hustrumisshandel ifall hon varit olydig eller t.o.m. ouppmärksam med ingående beskrivningar om var och hur hon skulle misshandlas.¹⁰

¹⁰ Selivanova, s. 36–41; Atkinson, s. 15; Kai Thomas Dieckmann, *Die Frau in der Sowjetunion* (Frankfurt/NY: Campus Verlag 1978), s. 23–24; Hubbs, s. 94; Levin, s. 238.

Nihilister och feminister

Under de följande tre århundradena var familjeliv och äktenskap parametrarna för den kvinnliga identiteten, determinanterna för kvinnornas levnadsförlopp och erfarenheter.¹¹ Det av Peter den store inledda ytliga och eklektiska upptagandet av europeiska seder och kultur, resulterade småningom bl.a. i uppkomsten av ett tunt skikt av utbildade män och kvinnor. Bland överklassen skedde en viss långsam förändring av attityderna till kvinnor: de förblev underlägsna i allt utom i moraliskt hänseende.¹² Under 1800-talet uppkom en romantisk idealisering av den ryska kvinnan, avspeglad i tidens skönlitteratur. Hon förkroppsligade framför allt Moderskap och Dygd och ansågs visa sin styrka genom lidande.¹³

Den altruistiska självuppgiften hos de ryska aktivistkvinnorna inom 1800-tals radikalismen är ett centralt tema i Barbara Alpern Engels studie. Denna aktivism har utgjort huvudobjektet för den historiska forskningen om 1800-talets ryska kvinnor. Jämfört med övriga Europa deltog kvinnor i Ryssland både numerärt och mera synligt i rörelser för social och politisk förändring. Detta faktum har uppenbart utgjort en av huvudorsakerna till forskningsintresset för dessa kvinnor. Engels arbete skiljer sig, delvis genom betoningen av det sociala och kulturella ursprunget till kvinnornas radikalism, från den övriga forskningen, som i första hand kan karakteriseras som kvinnohistorisk additionsforskning inom den deskriptiva "prominenta kvinnor"-genren.¹⁴

¹¹ Se närmare de flesta uppsatser i den av David Ransel redigerade socialhistoriska antologin om familjen i tsar-Ryssland. Arbetet är, med dess implicita behandling av könsrelationernas organisering, ett bra exempel på tidig kvinnohistorisk additionsforskning. David Ransel ed. *The Family in Imperial Russia. New Lines of Historical Research* (University of Illinois Press 1978). Se även Christine D. Worobec, *Peasant Russia. Family and Community in the Postemancipation Period* (Princeton University Press 1991).

¹² Se William Wagner, 'The Trojan Mare: Women's Rights and Civil Rights in Late Imperial Russia', i *Civil Rights in Imperial Russia*, ed.: Olga Crisp and Linda Edmondson (Clarendon Press 1989), s. 65–84, om kvinnornas juridiska situation och rättigheter under 1800-talets senare hälft.

¹³ Dessa uppfattningar framkommer tydligt hos tidens historiker, framför allt hos Vitalii Sulgin, *O sostoianii zenscin v Russii do Petra Velikogo. Istoriceskoe issledovanie*. (Kiev 1850), en av de första som befattade sig med kvinnors liv och situation i rysk historia, men även hos S.S. Saskov, vars "Den ryska kvinnans historia" från år 1871 var det första – i vetenskapligt hänseende – mera ambitiösa arbetet.

¹⁴ De viktigaste arbetena inom denna forskning är förutom Barbara Alpern Engel, *Mothers & Daughters. Women of the Intelligentsia in Nineteenth-Century Russia* (Cambridge University Press 1983), Barbara A. Engel & Clifford N. Rosent-

Den kvinnliga revolutionärens speciella emotionella intensitet och moraliska absolutism utgör ett centralt tema i Engels arbete. En av hennes huvudteser är, att för de kvinnor som utkämpat en hård och ensam kamp mot den auktoritära familjen, utgjorde den ryska ortodoxin med dess poängtering av lidande, ödmjukhet och självuppoftning ofta grunden för deras uppror. Många kvinnor uppfattade sig i grunden som moraliska väsen med en speciell kapacitet att befordra det goda för samhället i dess helhet. Därför kämpade de modigt och osjälviskt för integritet och utbildning, enbart för att kunna tjäna folket. På basen av självförnekelse fann kvinnorna det betydligt lättare än män att avsäga sig alla personliga strävanden och ambitioner. Den starka självförnekelsen tog sig anmärkningsvärt nog även uttryck i ett åsidosättande av problemet med det speciella patriarkala förtryck som den kvinnliga delen av befolkningen var utsatt för. Könsarbetsfördelningens och de bakomliggande könsattitydernas fortbestånd sammanhänge även med själva "kvinnofrågans" öde inom de radikala rörelserna. Redan i början av 1870-talet hade den bokstavligen försvunnit från agendan och införlivats i "större sociala frågor" om den arbetande befolkningens frigörelse.

I mitten av 1800-talet uppkom i Ryssland, vid sidan om nihilismen och radikalismen även en feministisk rörelse.¹⁵ Till åtskillnad från de andra, försökte den liberala och moderata feminismen lösa sociala orättvisor inom ramen för det rådande systemet. Den första organisationen – "Sällskapet för billig logi" – grundades år 1859. Den följdes av flera "sällskap", som i första hand befattade sig med filantropi och senare i huvudsak med kampen för högre utbildning för kvinnor.¹⁶ Frågor rö-

hal, *Five Sisters. Women Against the Tsar* (NY: Alfred A Knopf 1975); Vera Broido, *Apostles into Terrorists* (Viking Press 1977), och Cathy Porter, *Fathers and Daughters* (London: Virago Press 1976). Richard Stites' (se nedan) banbrytande arbete har en bredare upplägning än dessa. Han analyserar dock inte underliggande sociala krafter och orsaker till kvinnornas uppror mot sina traditionella roller. De radikala kvinnornas öde fortsätter emellertid att fascinera forskare. Det färskaste bidraget är, Margaret Maxwell, *Narodniki Women. Russian Women Who Sacrificed Themselves for the Dream of Freedom* (Pergamon Press 1990). Detta arbete ger emellertid ingenting nytt till denna empiriska genre inom kvinnohistorisk forskning.

¹⁵ Om definitioner av feminism, se t.ex. Juliet Mitchell & Ann Oakley, *What is Feminism?* (Basil Blackwell 1986); Marianne Liljeström-Skarp, 'Om feminismen som en historiskt determinerad form av kvinnligt motstånd', i *Jämställdhet eller Emancipation. Strategier inom kvinnorörelsen* (Institutionen för kvinnoforskning vid Åbo Akademi, Åbo 1986) s. 7–42; Karen Offen, 'Defining Feminism. A Comparative Historical Approach', *Signs* vol 14, no 1. (1988).

¹⁶ Christine Johanson, *Women's Struggle for Higher Education in Russia, 1855–1900* (McGill–Queen's University Press 1987).

rande kön, äktenskap och familj spelade en undanskymd roll i feministernas aktiviteter och diskussioner.

Den andra generationen av ryska feministerna och deras aktiviteter åren 1900–1917 har studerats av Linda Harriet Edmondson. Hennes arbete¹⁷ är en kronologisk och deskriptiv politisk–historisk genomgång av den blygsamma och rätt splittrade, men aktiva feministiska rörelsen. Den återupplivades i samband med revolutionen år 1905 och nådde under åren 1905–07 sin höjdpunkt, då den i ett starkt antifeministiskt klimat verkade som suffragetrörelse. Edmondsons studie håller sig strikt inom den beskrivande politiska historiens gränser, d.v.s. utan problematisering av de subjektiva dimensionerna av feministernas politiska beteende eller djupare penetrering av den sociala och politiska kontexten samt det rådande könssystemet, som formade – och eventuellt påverkades av – deras synsätt och aktiviteter. Även detta arbete hör sålunda till den kvinnohistoriska kontributionsforskningen. Studien är emellertid med sitt informativa innehåll ett viktigt bidrag till litteraturen på området.

Arbetarkvinnor och bondekvinnor

I jämförelse med västra Europa kom industrialiseringen till Ryssland sent och förblev geografiskt starkt koncentrerad. De nya fabrikena fick sin arbetskraft från bondebefolkningen. I första hand gällde detta män, men kvinnor följde snart efter. Dessa kvinnors arbete och liv mellan åren 1880 och 1914 är temat för Rose L. Glickmans banbrytande socialhistoriska studie.¹⁸

Fabriksarbeterskornas bakgrund fanns på landsbygden och i deras liv som bondekvinnor. Glickman beskriver detaljerat bondekvinnornas rättslösa och maktlösa ställning i förhållanden, där en tung arbetsinsats inom hushållet och på åkern både förväntades och krävdes av dem – vid sidan om talrika nedkomster. Författaren ifrågasätter den rätt utbredda uppfattningen om att kvinnorna, trots misshandel och förtryck, p.g.a. hushållsarbetets betydelse, intog en respekterad ställning inom familjen. Hennes material ger inte belägg för en dylik uppfattning.¹⁹ Mot slutet av 1800-alet, då männen i allt större utsträckning sökte sig till lönearbete, fick kvinnorna ensamma stå för arbetsinsatsen inom lantbruken. I samband med att *kustar*-produktionen (ofta av kvinnor utfört självständigt hemarbete av handgjorda produkter för en odefinierad

¹⁷ Linda Harriet Edmondson, *Feminists in Russia, 1900–17* (Heinemann Educational Books 1984).

¹⁸ Rose L. Glickman, *Russian Factory Women. Workplace and Society, 1880–1914* (University of California Press 1984).

¹⁹ Glickman, s. 57.

marknad) minskade i betydelse, hade kvinnorna enorma svårigheter att klara familjens utkomst. De tvingades att i allt större skaror söka lönearbete i städerna. Trots att Glickman inte explicit befattar sig med könsrelationernas organisering, vilket betyder att många aspekter av både bonde- och arbetarkvinnornas liv blir obehandlade, är hennes genomgång ett viktigt bidrag till de sparsamma beskrivningarna om framför allt bondekvinnornas liv och arbete under denna period.²⁰

Ett resultat av Glickmans studie är, att arbetarkvinnorna visserligen protesterade och gav uttryck för sitt missnöje både beträffande arbetsförhållanden samt sexuell utnyttjande och nedsättande attityder, men endast i obetydlig grad engagerade sig organiserad politisk verksamhet. Huvudorsakerna var arvet av underordning i förhållande till manlig auktoritet samt yrkessegregering och dubbel arbetsböda. Det problematiska med författarens teoretiska angreppssätt, d.v.s. "mannen som måttstock" -synvinkel är, att hon inte ifrågasätter de existerande, på männens erfarenheter baserade kategorierna för politisk medvetenhet.

Problematiken beträffande karaktären och graden av arbetarkvinnornas sociala och politiska aktivitet behandlas även av Anne Bobroff i en tankeväckande och originell studie²¹ om könsrelationernas utformning och de karakteristiska dragen för ryska kvinnors levnadssfär. På basen av dessa granskar hon hur kvinnorna engagerade sig politiskt främst i samband med händelserna år 1917.

I den ryska arbetarklassens vardagsliv tillskrevs kvinnorna på basen av en strikt könsarbetsfördelning huvudansvaret för uppehållet av familjen, medan männen hade ansvaret för de sociala relationerna inom den offentliga sfären. Den primära relationen för varje kvinna, d.v.s. den som prioriterades då motstridiga krav ställdes på hennes tid, energi och tillgivenhet, var den till maken och barnen. Männen däremot förväntades delvis negligera sina familjeförpliktelser för att skydda den manliga gruppens primat. Kraften och orubbligheten i denna könskonstellation främjades för båda könen av kulturella föreskrifter om sexualitetens inriktning. Bobroffs huvudsakliga forskningsobjekt är förmedlingen av dessa föreskrifter, på basen av vilka hon förklarar skillnaderna i kvinnornas och männens intressen, åtaganden och relationer.

Bobroffs värdefulla arbete — som jag främst på basen av hennes an-

²⁰ Några artiklar tangerar denna fråga. Se Barbara Evans Clements, 'Working-Class and Peasant Women in the Russian Revolution, 1917-23', *Signs*, Winter 1982, vol 8, no.2, s. 215-235; Beatrice Farnsworth, 'Village Women Experience the Revolution', i *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution*, ed.: A. Gleason, P. Kenez and R. Sutes (Indiana University press 1985).

²¹ Anne Bobroff, *Working Women, Bonding Patterns, and the Politics of Daily Life: Russia at the End of the Old Regime* (Ph.D. thesis) (University of Michigan, Ann Arbor 1982).

greppssätt och utgångspunkter skulle beteckna som feministisk historieskrivning – får en annan dimension av stort analytiskt intresse då hon övergår till att behandla mäns och kvinnors divergerande nivåer av engagemang i det offentliga livet i samband med de tumultartade händelserna år 1917. De arbeterskor som deltog i de revolutionära händelserna, hade vuxit upp i en kultur som i allra högsta grad gjort dem benägna att undvika gemensam verksamhet på lång sikt inom den offentliga sfären. De typer av aktiviteter som de flesta kvinnor engagerade sig i – livsmedelsupplopp, periodiska demonstrationer, ensam stödverksamhet för manliga gatukämpar i Moskva under Oktoberrevolutionen (proviantanskaffning, första hjälp, spaningsarbete etc.) – var till sin karaktär sådana som inte i det långa loppet kunde ge kvinnomassorna möjligheter och styrka att hävda sina egna politiska frågor. Sålunda hade nätverken i de arbetande kvinnornas vardagsliv inte kvaliteter som kunde stöda kvinnornas långsiktiga politiska organisering. De kulturella könsdifferenserna fortsatte, som en djupt inrotad del av de förrevolutionära mentaliteterna och beteendemönstren, att dominera den postrevolutionära miljön.

1920-talets bolsjevikkvinnor

Bolsjevikpartiets politik i förhållande till kvinnor gick från de första dagarna av dess maktövertagande ut på att minska kvinnornas arbete i familjen och öka deras deltagande i produktionen. Partiet strävade att förverkliga målsättningen, dels genom en förändring av lagstiftningen åren 1917 och 1918, dels genom diverse organisatoriska lösningar för en mobilisering och politisk uppfostran av kvinnorna. Kvinnofrigörelsen uppfattades av partiet som kvinnornas juridiska och politiska jämlikhet, kombinerad med kollektiva åtgärder för reproduktionsuppgifternas förverkligande.

Bolsjevikpartiets uppfattning baserade sig på den traditionella marxistiska synen på kvinnoförtrycket som ekonomiskt betingat och utformat.²² Uppfattningen innehöll även målsättningar om förändringar av traditionella könsroller, vanor och kvinnonedvärderande attityder. I enlighet med partiets ekonomistiskt reduktionistiska teoretiska och politiska linje ansåg man emellertid att ändringarna skulle följa automatiskt av omvälvningarna i de ekonomiska förhållandena.

²² Se t.ex. Alfred G. Meyer, 'Marxism and the Women's Movement', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson, A. Dallin, G. W. Lapidus (The Harvester Press 1978); Alix Holt, 'Marxism and Women's Oppression: Bolshevik Theory and Practice in the 1920's', i *Women in Eastern Europe and the Soviet Union*, ed.: T. Yedlin (Praeger Publ. 1980), s. 87–114; Alena Heitlinger, 'Marxism, Feminism, and Sex Equality.', *ibid.* s. 9–20.

Den amerikanska historikern Richard Stites' arbete²³ är det första i sitt slag som strävar – främst på ett idéhistoriskt plan – att kartlägga ryska kvinnors historia, genom att tvärs över skiljelinjen 1917 spåra utvecklingen av sådana huvudelement i "kvinnofrågan" som sexuell, ekonomisk och politisk jämlikhet och av de olika rörelser som arbetade för denna målsättning. Stites' banbrytande arbete är högst informativt och utgör ett utmärkt bidrag till "kontributionshistorien" med stark tyngdpunkt på "prominenta kvinnor"-aspekten p.g.a. Stites' poängterade intresse och förtjusning för biografisk porträttering.

Ett av de anmärkningsvärda bidragen i Stites' arbete är hans diskussion om attityder till sexualitet och sexuella sedvänjor under 1920-talet. Han är en av de första som systematiskt behandlat den s.k. sexuella revolutionen.²⁴ Under denna tid härskade bland en begränsad, framför allt manlig grupp av Komsomolungdomar en starkt "konsumeristisk" inställning till sexualitet. Attityden försvarades med hänvisning bl.a. till den socialistiska ideologins postulat om kvinnornas frigörelse, som i detta fall uppfattades som kvinnornas tillgänglighet för att tillfredsställa männens sexuella behov. Stites ser företeelsen som i första hand en generationsfråga kombinerad med postrevolutionär entusiasm för en djupgående förändring av vardagslivet, där den nya generationen attackerade gamla värden och normer, i detta fall romantik och kärlek.²⁵ Den äldre partiledargenerationen motsatte sig emellertid från första början denna inställning och "den sexuella reaktionen" hade även fullt stöd på landsbygden, där det rådde en stark fientlighet mot promiskuöst beteende. Stites tar avstånd från den föga övertygande, men rätt vanliga uppfattningen att "den sexuella termidoren" var en typisk företeelse för Stalin-tiden, som igångsattes i mitten av 1930-talet mot folkets vilja.²⁶

Stites skiljer mellan två stadier beträffande kvinnornas roll i 1920-talets politiska liv: Åren 1917-23, då en liten men synlig grupp kvinnor

²³ Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930* (Princeton University Press 1978).

²⁴ Den allra första analytiska behandlingen finns emellertid i Wilhelm Reich, 'Kampen om det "nya livet" i Sovjetunionen', i *Den sexuella revolutionen* (Stockholm 1971), s. 183-315. Se även Marianne Liljeström-Skarp, *Till frågan om kvinnomancipationen i Sovjetunionen. En studie i kvinnornas ställning samt bolsjevikpartiets strategi och taktik för kvinnornas frigörelse* (Opublicerad avhandling pro gradu, Åbo Akademi 1982).

²⁵ Jfr även Sheila Fitzpatrick, 'Sex and Revolution: An Examination of Literary and Statistical Data on the Mores of Soviet Students in the 1920s', *Journal of Modern History* 50 (June 1900), s. 252-78.

²⁶ Denna uppfattning grundar sig på de av Stalin initierade förändringarna bl.a. i lagstiftningen om abort som ett led i skärpningen av familjepolitiken. Se t.ex. Kent H Geiger, *The Family in Soviet Russia* (Mass:Cambridge 1968); J.D. Clarkson, A

innehade ansvarsfulla poster inom den politiska maktapparaten²⁷ samt tiden efter 1923–25, då ingen kvinna fanns ens i närheten av den politiska ledningen. Det fanns en anspråkslös grupp kvinnor inom mellanskikten i de politiska och administrativa organen. Däremot hade arbetarkvinnorna börjat delta i politiska processer, framför allt som ett resultat av *Zhenotdels* (partiets avdelning för politiskt arbete bland kvinnomasorna) ansträngningar.

Själva existensen av en särskild avdelning för arbete bland en särskild del av befolkningen, var ett anmärkningsvärt fenomen inom ramen för bolsjevikernas grundläggande ideologiskt-politiska konceptioner. Partiet motsatte sig nämligen principiellt dels själva idén om särskilda kvinnoorganisationer, dels uppfattningen att den kvinnliga delen av befolkningen i förhållande till den manliga hade specialintressen, som behövde uppmärksammas. För att släta över dessa principiella inkonsekvenser, betonade partiet som grundläggande orsak till *Zhenotdels* existens kvinnornas allmänna "efterblivenhet" i socialt, ekonomiskt och politiskt avseende. Dessa omständigheter placerade *Zhenotdel* och dess ledare i en unik, men osäker position inom partiet.

Enligt den amerikanska historikern Carol Hayden, som studerat *Zhenotdel* och dess verksamhet,²⁸ skapades avdelningen i första hand som ett resultat av ansträngningar av en liten men beslutsam grupp bolsjevikkvinnor, som var högst angelägna om att partiet vidtog åtgärder för

History of Russia (New York 1969); Jfr även Rudolf Schlesinger, ed.: *Changing Attitudes in Soviet Russia. The Family in the USSR. Documents and Readings* (London 1949).

²⁷ Av dessa kvinnor är Alexandra Kollontaj utan tvivel den mest berömda. Hennes liv har behandlats i flera utmärkta arbeten. Se framför allt Signe Arnfred, Maj Skibstrup, Mette Bryld, Hanne Möller, Nina Lykke, *Stækkede vinger. Om Alexandra Kollontais samtid og ideer. Uvalgte skrifter*, Bind 3 (Tidernes Skrifter: København 1978); Barbara E. Clements, *Bolshevik Feminist. The Life of Alexandra Kollontai* (Indiana University Press 1979); Christiane Baumeister, Helene Imendörffer, Kristina Mänicke-Gyöngyösi, *Alexandra Kollontai. Der Weite Weg. Erzählungen, Aufsätze, Kommentare* (Verlag Neue Kritik 1979); Beatrice Farnsworth, *Alexandra Kollontai: Socialism, Feminism and the Bolshevik Revolution* (Stanford University Press 1980); Marie M Mullaney, *Revolutionary Women. Gender and the Socialist Revolutionary Role* (Preager Publ. 1983), s. 55–96.

²⁸ Carol E Hayden, *Feminism and Bolshevism: The Zhenotdel and the Politics of Women's Emancipation in Russia, 1917–1930* (University of California, Berkeley, Ph.D. thesis 1979). Se även Robert N McNeal, 'The Early Decrees of Zhenotdel', i *Women in Eastern Europe and the Soviet Union*, ed.: T. Yedlin (Preager Publ. 1980), s. 75–86; Barbara Evans Clements, 'The Birth of the New Soviet Woman', i *Bolshevik Culture. Experience and Order in the Russian Revolution*, ed.: A. Gleason, P. Kenez, R. Stites (Indiana University Press 1985) s. 220–37.

att förverkliga det socialistiska löftet om könsjämlighet och kvinnoe-mancipation. Under åren 1921–27 kom *Zhenotdel* att skapa och etablera en egen identitet i första hand på basen av dess specifika arbetsformer: I sin strategi – ”agitation genom handling” – tog avdelningen fasta på partiets bedömning av kvinnorna som arbetarklassens mest ”efterblivna” och ”politiskt opålitliga” del och etablerade uppfattningen att kvinnorna inte kunde nås på rent politisk basis. För att vinna deras stöd var det nödvändigt att erbjuda dem perspektivet om konkreta förbättringar i deras dagliga liv.

Zhenotdel utsattes i sitt arbete för betydande hinder, framför allt i form av männens motstånd och fientlighet, som framkom både inom och utanför partiet. Medan avdelningen åtminstone under första hälften av 1920-talet erhöll officiellt stöd från partiledningen, saboterades dess verksamhet konstant på lokal nivå. Aktivister utsattes ständigt för politisk och intellektuell nedvärdering samt för både fysisk misshandel och verbala trakasserier. Trots denna erfarenhet, uppmuntrade inte ens *Zhenotdel* till diskussion om den känsliga och komplicerade frågan om vardagslivets könsrelationer.

Hayden anser att tiden för industrialiseringens begynnelsekede utgjorde en period av politisk och social reaktion i fråga om partiets politik i förhållande till kvinnor, familjen och könsrelationer. Framom kvinnornas nya arbets- och utbildningsmöjligheter poängterar hon sådana för kvinnor avgörande åtgärder som åtstramningen av äktenskaps- och skilsmässolagarna, förstärkandet av ”viktoriaiska” attityder till sexualitet, upphävandet av kvinnornas rätt till legal abort o.s.v.²⁹ *Zhenotdels* historia och erfarenheter visar, att ingen social grupp kan anförtro sin frigörelse till politiska maktinnehavare, som inte förstår eller representerar dess intressen samt över vilka denna grupp inte har någon demokratisk kontroll.

Efterkrigstidens sovjetkvinnor: sociologisk synvinkel

På 1930-talet började partiet propagera uppkomsten av en ”ny familjetyp”, ”den socialistiska familjen”. Med idealiseringen av denna, dess

²⁹ Hayden, s. 388. Hennes uppfattning skiljer sig från Stites' som anser, att ”(women's) big victories in opportunity, full employment, and affirmative action really date from the first Five Year Plan”, (Stites, s. 419) och att kvinnofrigörelsens förverkligande sammanfaller med denna period. För Stites, som lämnar ”de olikheter som associeras med könsens biologiska roller” utanför jämlikhets- och frigörelsedefinitionen, blir dess innebörd enbart juridisk-ekonomisk, d.v.s. han anammar en formalistisk jämlikhetsuppfattning med mannen som måttstock (se 392–93, 399, 414. Jfr även hans förvirrade användning av begreppen ”formell jämlikhet”, ”total jämlikhet”, ”fullständig jämlikhet” och ”paritet”, *ibid.*, 392, 399, 406, 413, 415).

funktioner och betydelse för både individen och samhället, ville partiet uppnå både en ökning av produktiviteten och en höjning av nativiteten samt en minskning av samhällets ansvar för reproduktionsuppgifternas förverkligande. Hemarbetet började t.o.m. betecknas som "samhällsnyttigt arbete" och familjen tillskrivs ånyo vissa socialisationsfunktioner som viktiga sociala plikter. Kvinnlighet, moderskap och domesticitet propageras som identiska och universella roller. Kravet på stabila heterosexuella könsrelationerna resulterade bl.a. i ökad repression mot sexuella minoriteter och förbud mot abort.

Sålunda hade en märkbar förändring i definitionen av kvinnornas status och identitet åstadkommit. Den ideala sovjetkvinnan skulle aktivt och konkurrenskraftigt delta i produktionen och sammankoppla detta med en brinnande och upppoffrande omsorg om sin familj. Det aktiva ekonomiska och politiska engagemanget tillskrevs kvinnorna som mänskliga roller, från vilka de tidigare varit uteslutna. Genom att införliva dessa i definitionen av kvinnlighet, stärktes uppfattningen om kvinnornas dubbla roller och bördor som naturliga och självskrivna. Detta betydde att förrevolutionära könsbundna attityder och beteendemönster fick ett modifierat innehåll genom en assimilering av nya föreskrivna aktiviteter för kvinnor.

Av de få arbeten som strävar till en helhetsbehandling av utvecklingen i sovjetkvinnornas situation under efterkrigstiden, är Gail W. Lapidus' imponerande och omfattande studie fortfarande kanske det viktigaste bidraget på området.³⁰ Trots att författarens grundläggande analytiska redskap utgörs av det i den sociologiska jämställdhetsforskningen djupt inrotade och begränsade könsrollsbegreppet, gör hennes systeminriktade utvecklingsperspektiv arbetet intressant och även teoretiskt givande.

Enligt vedertagen praxis spårar även Lapidus uppkomsten av bolsjevikernas attityder och taktik i "kvinnofrågan" till feminismen och marx-

³⁰ Gail W. Lapidus, *Women in Soviet Society. Equality, Development and Social Change* (University of California Press 1978). Lapidus'arbete står långt framom den samma år utgivna antologin *Women in Russia*, som trots ett rikt och varierande material lämnar många viktiga frågor obehandlade eller oproblematiserade, som t.ex. frågan om sovjetisk ideologi i förhållande till kvinnor; frågor om sovjetiska könsrollskonceptioner över huvud; "anti-emancipatoriska" stämningar bland sovjetkvinnor. Antologins omfattande titel lovar mera än vad den i själva verket innehåller. En annan antologi, Tova Yedlin, ed.: *Women in Eastern Europe and the Soviet Union* (Praeger Publ 1980), som tangerar många av frågorna i den ovannämnda, utgörs av en samling föredrag som presenterades på en tvärvetenskaplig konferens om kvinnor i Öst-Europa och Sovjetunionen i Alberta, USA år 1978. Därtill bör nämnas Michael Paul Sacks, *Work and Equality in Soviet Society* (Praeger Publ 1982), som är ett arbete om den kvinnliga och manliga sysselsättningens villkor och struktur i sovjetsamhället.

ismen under 1800-talet. Efter en genomgång av utvecklingen på 1920-talet samt under Stalintiden med dess omdefiniering av villkoren för "kvinnofrigörelsen", behandlar hon ingående de tre mekanismer – arbetskyddslagstiftningen, barndagvården och kvinnornas ökade utbildningsmöjligheter – som enligt henne gjorde det möjligt för kvinnor att förverkliga de av den officiella ideologin och politiken föreskrivna nya ekonomiska och politiska rollerna. I utforskningen av resultaten av utvecklingen i sovjetsamhället, behandlar Lapidus kvinnornas förändrade ekonomiska, politiska och familjeroller. Enligt henne skyddar den horisontella yrkesdifferentieringen och den vertikala könsstratifikationen effektivt männen från kvinnlig tävlan samt minimerar antalet situationer där kvinnorna kunde utöva auktoritet över män. Det existerar en viss asymmetri mellan å ena sidan förändringarna i kvinnornas arbetsroller samt å andra sidan oföränderligheten eller stabiliteten i männens familjeroller. Denna asymmetri skapar en potentiell könskonflikt beträffande könsarbetsfördelningen inom familjen samt en spänning mellan kvinnornas arbets- och familjeroller.³¹

Ett viktigt bidrag i Lapidus' arbete är hennes diskussion om den omvärdering av traditionella prioriteter och perspektiv, som sedan slutet av 1960-talet ägt rum bland sovjetiska sociologer, ekonomer och demografer i samband med debatten om kvinnornas ställning.³² Utgångspunkten för denna av partiledarskapet – främst p.g.a. den sjunkande nativiteten – tolererade och t.o.m. uppmuntrade debatt, var ett erkännande av motsättningar i kvinnornas dubbla roller och bördor. Trots divergenser baserar sig de olika synpunkterna på vissa gemensamma grundläggande antaganden. Dessa gäller sådana väsentliga frågor som uppfattningen om könsrollernas biologiska grundval, nödvändigheten av familjen som samhällets basenhet och oförståelse för hur djupt inrotade sociala och

³¹ Trots att sociologen och f.d. ryska medborgaren Vladimir Shlapentokhs arbete, *Love, Marriage and Friendship in the Soviet Union. Ideals and Practices* (Praeger Publ 1984) med dess konventionella positivistiska synvinkel och brist på könsperspektiv knappast kan placeras in i någon av kvinnoforskningens genrer, för han ställvis en intressant diskussion om vissa sidor av det sovjetiska könssystemet. Hans arbete utgör en ambitiös, men även unik studie i hur kärlek, äktenskap och i mindre grad vänskap uppfattas officiellt, praktiseras "inofficiellt" och i sista hand formas av ett repressivt politiskt system.

³² I ett senare arbete har Lapidus samlat och analyserat ett antal artiklar från åren 1975–79 om kvinnor i sovjetsamhället författade av sovjetiska sociologer och samhällsvetare, Gail W Lapidus, ed.: *Women, work and Family in the Soviet Union* (NY: M.E.Sharp 1982). Jfr även Mary Buckleys intervjuer med sovjetiska samhällsvetare, Mary Buckley, ed.: *Soviet Social Scientists Talking: An Official Debate about Women* (MacMillan 1986).

könsstratifikationsmönster är i den ekonomiska och politiska organiseringen av själva systemet.

Lynne Attwoods arbete³³ om könsbaserade personlighets- och rolldifferenser i sovjetisk psykologisk, sociologisk och pedagogisk litteratur har med en annorlunda tyngpunkt (utvecklingen av könsuppfattningarna inom dessa discipliner) samma ideologikritiska angreppssätt som Lapidus' sistnämnda bidrag. Attwoods studie är svår att placera in i kvinnoforskningens genrer, den utgör snarare sociologisk könsforskning än traditionell jämställdhetsforskning.

De nämnda disciplinerna har i Sovjetunionen generellt taget visat ringa intresse för frågan om skillnaderna i könsens personligheter och roller. Sociologin koncentrerar sig främst på männens och kvinnornas vuxna roller, medan psykologin strävar till att förstå personlighetsutveckling i allmänhet och gör få hänvisningar till kön. Däremot har – sedan slutet av 1960-talet – könsbaserade personlighetskillnader i hög grad uppmärksammats inom pedagogiken. Diskussionen har framför allt kretsat kring frågan om könsfostran (polovoe vospitanie) och definitionen av detta begrepp. Under 1970-talet uppnåddes en viss konsensus om termens innebörd. Enligt den finns det vissa köns specifika beteendekriterier och moralprinciper, som från tidiga barndomsår bör reglera pojkars och flickors ömsesidiga relationer. Pedagogiken använder sig poängterat av biologin – främst könsens olika roller i den biologiska reproduktionen – som förklaringsgrund i fråga om formandet av könsbaserade personligheter. Den biologiska prägeln bör aktivt tillvaratas av föräldrar och lärare i socialisationsprocessen. Föräldrarna ges ständiga råd och rekommendationer om hur för pojkar och flickor "lämpligt och passande" beteende bör stödas och uppmuntras.³⁴ Många av de för den kvinnliga personligheten antagna typiska dragen stöder sig på en stereotyp av kvinnlig passivitet, "svaghet" och beroende, som föga korrelerar med verkligheten. Eftersom de flesta pedagoger anser, att förändringarna i den s.k. kvinnliga personligheten (främst den s.k. maskuliniseringen av kvinnor) är ytterst negativa, strävar de genom en poängterat biologisk deterministisk förklaringsmodell samt i tydlig brist på alternativa tänkesätt, att betona ett ideal av starkt och strikt polariserade könsdifferenser.

³³ Lynne Attwood, *The New Soviet Man and Woman – Sex Role socialisation in the Soviet Union* (University of Birmingham, Ph.D. thesis 1988).

³⁴ Jfr även Mollie S. Rosenhan, 'Images of Male and Female in Children's Readers', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson, A. Dallin, G.W. Lapidus (The Harvester Press 1978).

Efterkrigstidens sovjetkvinnor: politologisk tyngdpunkt

Brittiska kvinnoforskare har till viss åtskillnad från de amerikanska på ett generellt plan haft en mera feministiskt orienterad politologisk infallsvinkel till sina studier om sovjetkvinnornas situation.

Mary Buckleys arbete utgör en historisk översikt och en samtida analys av den politiska konstruktionen av sovjetisk ideologi om kvinnor. Hon spårar innehållet i denna ideologi från revolutionen år 1917 till senare delen av 1980-talet.³⁵ Åren efter Stalins död medförde – efter en tjuugo år lång nedfrysning av "kvinnofrågans" behandling – nya reflektioner om kvinnornas politiska roller, ett erkännande av kvinnoorganisationers (*zhenovety*)³⁶ legitimitet under socialismen och ett upphävande av abortförbudet. "Kvinnofrågan" kvarstod emellertid som löst. Sålunda placerade tidens större öppenhet samt Hruscevs kritik på den tjugonde partikongressen år 1956 av kvinnornas frånvaro från le-

³⁵ Mary Buckley, *Women and Ideology in the Soviet Union* (The University of Michigan Press 1989). Buckley använder ideologibegreppet i enlighet med den vedertagna definitionen: genomarbetade intellektuella doktriner. Hon anser att ideologins innehåll speciellt i sovjetisk kontext är av stor betydelse, därför att den inte endast främjas genom processer av propaganda och politisk socialisation, utan även har implikationer för politiken. Ideologins innehåll kan begränsa debatternas omfattning, likaväl som politiska prioriteter kan påverka vilka ideologielement som under vissa perioder betonas eller nedtonas (Buckley, s.6. Se även Marianne Liljeström-Skarp, "Den emanciperade kvinnan". *Den sovjetiska självuppfattningen avspeglad i partibeslut och historieskrivning om kvinnan* (Opublicerad licentiatavhandling, Åbo Akademi 1987). I sitt ambitiösa företag har Buckley lyckats enbart delvis. Behandlingen av tiden fram till Stalins död är allmänt sett en besvikelse. Resultaten är en upprepning av tidigare forskning och hennes studie bjuder inte på nya insikter eller aspekter. Behandlingen av tiden efter Stalin är arbetets verkliga styrka. Mycket av materialet är nytt och henne teoretiska angreppssätt förklarar det nya framträdandet av "kvinnofrågan" och dess utveckling under de efterföljande decennierna.

³⁶ Genia Browning har i en snäv, men väl avgränsad och klart strukturerad studie *Women & Politics in the USSR. Consciousness Raising and Soviet Women's Groups* (Wheatsheaf Books 1987) undersökt de sovjetiska kvinnoråden. Som orsak till kvinnornas underlägsna status inom sovjetiska politiska institutioner ser hon den underliggande biologismen hos den av männen definierade könspolitiken. Hon poängterar även betydelsen av en feministisk förståelse av sexism (enligt henne en ideologi och kulturell praktik, som sammanbinder biologiska könskaraktäristika med en hierarki av könsroller) för insikter om hur kvinnornas underlägsenhet uppehålls och reproduceras. Sexismens dolda natur betyder att varje explicit form av det privatans politiska utslut från politisk teori. Förtrycket internaliseras och förstås genom manliga definitioner av verkligheten. Hennes slutsats är, att *zhenovety* som en del av partiets politiska kultur, stärker traditionella könsroller och därmed kvinnornas underordning, vilket gör dem till förmedlare av sexism i sovjet-samhället (s. 9–11,125).

dande positioner inom partiet och sovjeterna, frågan om kvinnornas jämlikhet och problem tillbaka på dagordningen. Diskussionerna fokuserades på kvinnornas familjeroller och på behovet av ett ökat antal inrättningar, t.ex. inom barndagvården, för att minska kvinnornas bördor och frigöra dem för deltagande i det offentliga livet. Under tiden mellan åren 1956 och 1964 byggdes gradvis upp möjligheter till en ny behandling av "kvinnofrågan". Det existerade emellertid en spänning mellan ideologiska anspråk på att frigörelsen av kvinnorna lyckats under socialismen och mera realistiska observationer om kvinnornas liv.

Trots en allmän regression inom de flesta av samhällslivets områden under Breznevts tid (1964–82), vidgades gränserna för en diskussion om "kvinnofrågan" ytterligare. Antligen erkändes offentligt att frågan ännu inte var löst. Det sjunkande födelsetalet och bekymren över produktiviteten – inte kvinnornas frigörelse – var emellertid de frågor som strukturerade diskussionen. Buckleys observationer stöder i detta sammanhang slutsatserna i Attwoods studie. Traditionella könsrollsstereotyper stärktes av de argument som framfördes i debatterna. Allmänt fastslogs sålunda att "naturliga" könsskillnader skulle underbyggas samt att kvinnlighet och manlighet skulle kultiveras, inte förnekas.

Under Gorbacev har debattens gränser ytterligare vidgats.³⁷ Gorbacev har uttryckt sig mera explicit än någon annan ledare sedan Lenin om kvinnornas specifika problem. I det inledande skedet av sitt ledarskap framlade han – dock inte nya eller innovativa – politiska prioriter för kvinnorna. Dessa gällde, för det första, ett allmänt stöd för kombinerad av moderskap med deltagande i arbetslivet; för det andra, ökade möjligheter till deltidsarbete; för det tredje, befördran av flera kvinnor till ledande poster och för det fjärde, återupplivandet av kvinnorråden. Fr.o.m. 1987–88, med glasnosts växande styrka, sker dock en betydlig vidgning av innehållet i debatten om kvinnornas roller. Den framkommer bl.a. på den Allsovjetiska kvinnokonferensen i januari 1987, som även diskuterade länge undertryckta aspekter av kvinnornas situation, såsom barnuppfostran, hushållsarbete, alkoholism, massmedias behandling av kvinnors liv, spädbarnsdödligheten o.s.v. Förutom dessa frågor har kvinnliga skribenter börjat behandla patriarkatet som ett seriöst problem i sovjetsamhället. Buckley poängterar emellertid att det fortfarande existerar begränsningar beträffande sådana "ömtåliga" frågor som prostitution, preventivmedel och sexualitet samt omtalar sin egen avvaktande optimism inför framtiden.

Endast ett fåtal forskare har befattat sig med sovjetkvinornas situation på landsbygden.³⁸ Genom att koncentrera sig på utvecklingen

³⁷ Se även Maxine Molyneux, 'The "Women Question" in the Age of Perestroika', *New Left Review* no. 183, sept–oct 1990, s. 23–49.

³⁸ Se Ethel Dunn, 'Russian Rural Women', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson,

under 1960- och 1970-talen, beskriver *Susan Bridger* i sitt klart strukturerade, väldokumenterade och intressanta arbete,³⁹ de exceptionellt hårda villkor som omger och inramar dessa kvinnors liv. På basen av en kort historisk överblick av landsbygdskvinnornas situation, utforskar hon deras roller i arbetslivet, familjen och kulturen. Beträffande kvinnornas problem inom arbetslivet framkommer starkt den överskuggande karaktären och betydelsen av männens kvinnonedvärderande attityder. De kvinnor som lyckats skaffa sig en utbildning och är intresserade av sitt arbete, måste vid sidan om andra allvarliga missförhållanden, ständigt bemöta misogyna och diskriminerande attityder från kolleger och manliga ledare. Enligt *Bridger* är dessa attityder avgörande för en uppskattning av kvinnornas framgångar eller misslyckanden inom arbetslivet. Hon påvisar, att som allmän regel erhåller kvinnorna inget stöd av männen. Cheferna för både kolhoser och sovhoser uppfattar för det mesta utbildade kvinnor som ett otyg, som de vill bli kvitt. I majoriteten av kvinnornas klagomål till lokala partikommittéer framfördes upprördhet över manliga överordnades likgiltighet och oförsämdheter. Kvinnorna klagade över dylika attityder betydligt oftare än över bristfälliga arbetsförhållanden eller tungt arbete.

Kärnfamiljens etablering på landsbygden har resulterat i förändrade inställningar till äktenskap och familjeliv. Speciellt under 1960- och 1970-talen, med ökad utbildning, större geografisk mobilitet och massmedias ökade inflytande, har urbana idéer och värden spritts till landsbygden. Utvecklingen har även påverkat kvinnornas attityder till personliga relationer och – i en starkare romantisk riktning – förväntningar beträffande äktenskap. Detta utgör en tydlig brytning med de pragmatiska attityder som kvinnorna i det förgångna var förpliktade till. En utilitaristisk syn på äktenskap har emellertid inte försvunnit: också utan djupa emotioner, gifter sig kvinnor med tillgängliga män.

I landsbygdens förhållanden är hushållsarbetet speciellt mödosamt och tidskrävande. Kvinnorna har – jämfört med kvinnorna i städerna – allmänt taget större utrymme i sina hem att rengöra, större familjer att nära, färre tidsbesparande hjälpmedel och sämre offentlig service. Därtill kommer den manuella skötseln av det privata sidjordbruket, som s.g.s. uteslutande handhas av kvinnor. På landsbygden fortbestår speciellt seglivade traditionella uppfattningar om vad som utgör "männens arbete" och "kvinnornas arbete". Dessa uppfattningar uppehålls och re-

A.Dallin, G.W.Lapidus (The Harvester Press 1978), s.176–188; Susan Allott, 'Soviet Rural Women: Employment and Family Life', i *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*, ed.: Barbara Holland (Forth Estate Ltd 1985), s. 179–206.

³⁹ Susan Bridger, *Women in the Soviet Countryside. Women's roles in rural development in the Soviet Union* (Cambridge University Press 1987).

produceras förutom av en seg rural konservatism, även av barnens socialisering både i hemmen och i skolorna i en anda av förstärkning av traditionella könsroller. Huvudorsakerna till konflikter i landsbygdens familjer är kvinnornas dubbla arbetsbörda och därav föranledd stress och utmattning. De viktigaste orsakerna till skilsmässor – som till övervägande del initieras av kvinnor – är den ökade alkoholismen bland män, hustrumisshandel och familjevåld samt otrohet. Således finns det en tydlig spänning mellan nya, urbana påverkade attityder hos kvinnor till äktenskap och familj och den ihärdigt fortlevande traditionella könsarbetsfördelningen inom den rurala hushållsekonomin.

Antologin *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*⁴⁰ behandlar utvecklingen av olika aspekter i kvinnornas situation och status från 1960-talet till mitten av 1980-talet. Artiklarna bestyrker och utvidgar vad den tidigare forskningen har framfört om kvinnornas dubbla börda i ett samhälle där över 90% av kvinnorna är heltidsarbetande löntagare, men trots detta fortsätter att utföra nästan allt hushållsarbete utan arbets- och tidsbesparande apparater och service. Antologin bekräftar vidare det växande antalet av kvinnor initierade skilsmässor, könsrollsstratifieringen på arbetsplatserna, där kvinnorna är koncentrerade i dåligt betalda sektorer och otillräckligt representerade i ledande positioner, kvinnornas frånvaro från politiska maktpositioner o.s.v. Essäsamlingen presenterar emellertid vissa nytänkande perspektiv om de sätt på vilka samhällets manliga ledarskap fortsätter att definiera villkoren för "kvinnofrigörelsen".

Könsrollsstereotypisering är ett genomgående tema i de flesta av artiklarna.⁴¹ På basen av olika källor påvisar författarna att sedan mitten av 1960-talet har oron över de sjunkande födelsetalen gjort pronatalismen till en väsentlig del av definitioner om kvinnlighet och manlighet samt att idén om de biologiskt determinerade och oföränderliga könsdifferenserna har blivit en hörnsten i det samtida sovjetiska tänkandet. I detta sammanhang pekar författarna på den komplexa och motsättningsfulla situation som sovjetkvinnorna befinner sig i. Å ena sidan är kvinnornas latent makt betydelsefull, eftersom det i sista hand är de som beslutar ifall de vill föda det antal barn som staten uppfattar som önskvärt. Å andra sidan har denna potentiella makt inte betytt mycket i kvinnornas liv, då de inte innehaft/innehar reella maktpositioner eller påverkningsmöjligheter för att göra politiken mottaglig för deras specifika behov.

Trots att samhällets manliga ledarskap fortsätter att definiera villkoren för "kvinnomancipationen" uppfattas de manliga privilegierna inte

⁴⁰ *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*, ed.: Barbara Holland (Forth Estate Ltd 1985).

⁴¹ Se särskilt Buckleys, Attwoods, McAndrews och Peers bidrag.

längre som helt självklara. Kvinnornas motstånd eller kanske snarare missnöje uttrycks i ett antal former, som innefattar allt från klagande över köksbord och förbittrade insändare till pressen till det växande antalet skilsmässor och kvinnornas vägran att samtycka till det pronatalistiska trycket. Det mest explicita och dramatiska motståndet framkom emellertid i samizdat-tidskriften "En almanack:Kvinnan och Ryssland", som utgavs hösten 1979.⁴² Efter en tid av ständiga KGB-trakasserier tvingades fyra av redaktionskollektivets medlemmar i juli 1980 att lämna landet. Vid det laget hade kollektivet splittrats i två grupper. Den ena sympatiserade med socialistiska ideal och 1920-talets sociala experiment, den andra antog en religiös identitet där den ryska ortodoxin representerade ett meningsfullt moraliskt alternativ till den förhärskande ideologin. En klar styrka i Alix Holts artikel⁴³ om dessa feminister i den brittiska antologin, är att hon jämlikt behandlar både den sekulära och den religiösa strömningen. Hon ifrågasätter feministers möjligheter till framgång på kort sikt, eftersom majoriteten av medborgarna enligt hennes åsikt är lojala mot sina ledare. Mera betydelsefullt, sett ur dagens situation med alla dess dramatiska förändringar, är hennes påengtering av bristen på erfarenheter och traditioner av kollektiv gräsrotsverksamhet samt på solidaritet mellan kvinnor, som ofta tvingas tävla med varandra om knappa resurser. I stället strävar sovjetkvinnor i första hand till att vara "feminina" och deras önskan om oberoende och självförverkligande fokuseras i ökad grad inom familjen.⁴⁴ För första gången i sovjetisk historia har en "kult av domesticitet" uppkommit, som på ett motsättningsfullt sätt även utgör en reaktion mot de självskrivna krav som ställts och ställs på kvinnorna om ett aktivt och allsidigt deltagande i arbetslivet, som den grundläggande förutsättningen för deras "frigörelse".

De redan nu skönjbara och växande motsättningarna i sovjetkvinnornas liv, bl.a. i och med övergången till marknadsekonomi, kommer säkert – mot bakgrunden av den historiska erfarenheten av det första, av en statsmakt officiellt proklamerade försöket till "att frigöra kvinnorna" – att öka forskningsintresset för dessa kvinnors situation och liv. De

⁴² Se Marianne Liljeström-Skarp, 'Sovjetiska feminister om kvinnan i Sovjet', *Finsk Tidskrift* nr.10, 1982, om innehållet i denna publikation.

⁴³ Alix Holt, 'The First Soviet Feminists', i *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*, ed.: Barbara Holland (Forth Estate Ltd 1985), s. 237–265.

⁴⁴ Jfr. här de intressanta och i detta sammanhang avslöjande intervjuerna med sovjetkvinnor i Carola Hansson & Karin Lidén, *Moscow Women. Thirteen Interviews* (Allison & Busby Ltd 1984). Se även det irriterande ytliga och okritiska "beställningsarbetet" av Francine du Plessix Gray, *Soviet Women. Walking the Tightrope* (Doubleday 1990).

här behandlade arbetena har bidragit med värdefull kunskap om dessa frågor. På basen av denna är det svårt att ifrågasätta det ryska och sovjetiska samhällslivets könsbaserade hierarkiska tudelning. Men eftersom denna kunskap inte längre överraskar, accentueras betydelsen av de arbeten, som ser bortom siffror och institutionella fenomen, bortom det med ekonomistiska undertoner utrustade "jämlighetstänkandet" till de faktorer som reproducerar det mångfacetterade könssystemet. Här gäller det — på basen av utredningar om könssystemets sammanflätning med övriga samhällliga strukturer — att även påvisa hur könssystemet för sin del producerar djupgående sociala brytningar.

